

Kovács Andrea

Szekvenciák a középkori Magyarországon — IV. Kontrafaktumok 2.

A Gaude Sion quod egressus
kontrafaktumai

Kovács Andrea tudományos főmunkatárs, a Liszt
Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei
Kutatócsoportjának vezetője.

Ennek az Erzsébet-szekvenciának a nagy népszerűségét nem csak a kottás¹ és hangjelzés nélküli² kéziratos szerkönyveinkben való folyamatos és szinte kizárólagos jelenléte jelzi,³ hanem az is, hogy forrásainkban öt kontrafaktuma szerepel, melyek közül négy lényegi változtatás nélkül alkalmazza szövegét a mintadallamra.

Szent Anna liturgikus tisztelete sem a misében, sem a zsolozsmában nem volt egységes,⁴ ami leginkább a misekönyvek változatos tételösszeállításában, a breviáriumok különböző officiumainak feltűnésében nyilvánult meg.⁵ E variabilitásnak egyik legjellemzőbb példája, hogy hét eltérő prosa jelenik meg az ünnepen, melyek mindegyike értelem szerűen nagyon ritka szerkönyveinkben.⁶ Csak három XV. századi kézirat, két misszálé és egy graduále tartalmazza első kontrafaktumunkat, a XIV. századi, délnémet eredetű *Caeli regem attollamus ... qui per Annam radiare* kezdetű szekvenciát.⁷ A tétel szövege eltérő hosszúságú változatokban szerepelt a külföldi forrásokban, a variánsok kiválasztása ugyanakkor viszonylag pontosan körülhatárolható hagyományokra volt jellemző. Magyaror-

¹ H-Efkö I. 3, H-Em S.N., RO-AJ R I. 96, RO-Mbe s. sign., RO-Sb 759, SK-BRm EL 18, SK-Sk Mus 1, TR-Itks 68.

² A-GÖ 107, H-Bn 91, H-Bn 94, H-Bn 95, H-Bn 215, H-Bn 216, H-Bn 218, H-Bn 219, H-Bn 220, H-Bn 222, H-Bn 395, H-Bn 435, H-Efkö I. 20, HR-Zk 355, RO-AJ R I. 23, RO-AJ R I. 25, RO-AJ R I. 50, RO-AJ R II. 134, RO-Sb 595, RO-Sb 665, US-NYpm M.A.G. 7, MissGyer, MissHel.

³ A zágrábi kéziratos forrásokban más tétel (*lucundetur plebs fidelis Elisabeth quod in caelis*) szerepelt a szent ünnepén, így érthető, hogy a püspökség nyomtatott misekönyve is ezt tartalmazza. Annál meglepőbb viszont, hogy a magyar törzsnyelvről tartozó *Gaude Sion quod egressus* szekvenciának —két kivétellel— az esztergomi nyomtatványokban nincs nyoma. A prosa nyomtatott forrásai: MissPaul 1514, MissQuin 1487, MissQuin 1499, MissStrig 1498/1, MissStrig 1503 (utólagos kézírásos bejegyzés az előzéklapon), OrdStrig.

⁴ Ennek oka nagy valószínűséggel az lehet, hogy bár tisztelete és kultusza —hagyományonként eltérő liturgikus készlettel— keleti előzmények után a kora középkortól kezdve nyugaton is egyre szélesebb körben ismert volt, ünnepét csak 1481-ben, IV. Sixtus pápasága idején vették fel a római kalendáriumba.

⁵ Anna középkori magyarországi liturgikus kultuszáról lásd: KOVÁCS Andrea: „A középkori magyarországi Szent Anna-kultusz”, in Kiss Gábor (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 1978–2012. 35 éves jubileumi kötet*. MTA-BTK Zenetudományi Intézet, Budapest 2014. 33–44.

⁶ *Ad matris Annae annua, Caeli regem attollamus ... qui per Annam radiare, Congaudent angelorum chori Iesu Christi aviae, Gaude mater Anna gaude, Hymnus Deo laudis detur, Omnis mundus decantet ei iucundus, Sanctae Annae devotus decantet clericus.*

⁷ H-Bn 219 f. 222r, H-Bn 222 f. 178r, TR-Itks 68 f. 277v.

szágon ezzel szemben nem csak a tételkészlet volt heterogén, hanem egy adott darab azonos versszakszámú, ám jelentős eltéréseket mutató szövegvariánsai egy rítuson belül is feltűnhettek. Így amíg a „Rosentalerin” misszále és a Futaki graduále az Anna-prosának passauai és egyes osztrák ágostonos szerkönyvekben közölt textusát tartalmazza, addig a másik pozsonyi („F”) misekönyv Salzburg szöveg hagyományát követi.⁸ E tradíciók belüli megosztottság háttérben feltehetően a scriptorok rendelkezésére álló mintapéldányok különbözősége, nem pedig tudatos döntés állhat. A szekvencia külföldön nemcsak az Erzsébet-, hanem a Szent Kereszt-prosa (*Laudes Crucis attollamus*) kontrafaktumaként is előfordul,⁹ ám mivel jelenleg egyetlen magyar kottás forrással rendelkezünk, nem tudjuk, hogy hazánkban is ismert volt-e ez utóbbi dallamalkalmazás.

Szintén három kéziratunkban, egy szebeni misekönyvben, egy brassói, valamint az Ulászló graduáleban maradt fenn az Erzsébet-szekvencia második kontrafaktuma, a Barbara ünnepére íródott *Laeto corde resonemus*.¹⁰ Hogy éppen ezek a kódexek köztéltek a délnémet eredetű tételt, az a kéziratok keletkezési helyének, illetve használoinak nemzetiségi összetétele alapján nem meglepő. Az *Analecta Hymnica* a kiváltképpen német területen igen nagy tiszteletnek örvendő szent prosáját egy aquileiai kézirat kivételével kizárólag XV. századi német kódexekből idézte, s ezeket egy meissenai, egy aquileiai és egy prágai nyomtatvánnyal egészítette ki.¹¹ A szekvenciát tartalmazó források sora újabban sziléziai és német kéziratokkal, valamint nyomtatott misekönyvekkel bővült.¹² Valamennyi kódex a XV. századból származik, ezért datálhatta erre az időszakra a tétel keletkezését Rajeczky Benjamin is.¹³ Csakhogy a szebeni misekönyv elején a következőket olvashatjuk: *Incipit liber specialis missarum. Qui pertinet ad fraternitatem per Cybrynium. Quem compilavit dominus Michael plebanus [...] Anno Domini m^o ccc^o xciii^o.*¹⁴ Vagyis a *Laeto corde resonemus* Barbara-prosát a főszövegben —liturgikus helyére, az Alleluja után beillesztve—, és nem kiegészítésképpen közlő kéziratot 1394-ben másolták. Mihály plébános a misekönyv összeállításakor nagy valószínűséggel egy régebbi mintapéldányból dolgozott, azaz a tétel legkésőbb a XIV. században már használatban volt. Hogy honnan és milyen úton került a ma ismeretlen mintapéldány Szebenbe, nem tudjuk. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a délnémet eredetű darab elsősorban német, valamint német nemzetiségű területeken (Barcaság, Szilézia) volt ismert, és más tradíciókban (Aquileia, Prága) csak igen ritkán tűnt fel.

⁸ AH 55:73–77.

⁹ Jerzy PIKULIK: *Indeks sekwenjji w polskich rękopisach muzycznych. * Sekwencje zespotu rękopisów tarnowskich*. Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1974. 53, No. 76.

¹⁰ RO-Sb 665 f. 39^r, RO-Sb 759 f. 178^v, H-Efkő I. 3. f. 358^v.

¹¹ AH 37:128.

¹² PIKULIK 1974. 93, No. 247, A-Gu Cod. 17, A-Wn Cod. 14.123, PL-WRu 7566, MissMagd 1503, MissNaum 1501, MissPrag 1498, MissWra 1483.

¹³ RAJECZKY Benjamin (ed.): *Melodiarium Hungariae Medii Aevi I. Hymni et sequentiae*. Editio Musica, Budapest 1976. 306.

¹⁴ RO-Sb 665 f. 12^r.

Antiochiai Margit tisztelete szinte a kereszténység felvételével egy időben megjelent a magyarság körében, mélyen és tartósan meggyökeresedett, aminek a nevét viselő templomok, kolostorok, oltárok mellett¹⁵ tanúi a magyar mise- és zsolozsmaforrások is, melyek folyamatos liturgikus kultuszát a középkor végéig bizonyítják. A szent ünnepének kiemelt fontosságát jelzi az is, hogy nincs egyetlen olyan szerkönyvünk sem, mely miséjében ne közölne saját szekvenciát. Rítusonként viszonylag pontosan meghatározhatóan párhuzamosan élt egymás mellett egy régi és egy új stílusú tétel. Míg más ünnepek esetében Zágráb szinte kivétel nélkül mindig az új darabokat részesítette előnyben, addig Margit napján — néhány magyar hagyományváltozattal (pálos, Pécs) együtt — a régi stílusú *Laus tibi Christe Fili Dei unigenite* az egyeduralkodó.¹⁶ Ezzel szemben a többi magyar tradícióban (Esztergom, Felvidék, Erdély) egy új stílusú szekvencia, a *Margaritam pretiosam* kezdetű hangzott el leggyakrabban.¹⁷ Még két, szinte kizárólag peremvidéki forrásokban, de azok közül is rendkívül kevésben szereplő prosa tűnik fel július 13-án. Feltehetően egyszeri, személyes döntés eredményeként került az Ulászló graduáléba a mintegy kommúnis, Margiton kívül Barbara, Dorottya és Márta ünnepére is alkalmazott *Ave virgo gloriosa sponsa Christi generosa*. Két misekönyv és két graduále közölte a *Gaude Sion quod egressus* tétel harmadik kontrafaktumát, a salzburgi érsekség területén készült, XII. századi *Gratuletur orbis totus*-t.¹⁸ A két kottás forrás és a „Golso”-misekönyv választása mögött nagy valószínűséggel a gazdag német polgárvárosok (Brassó, Szepes, Sopron) liturgikus gyakorlata és preferenciája áll.¹⁹ De hogy a pozsonyi „F” misszálé — a központi rítus forrásai közül egyedülként — miért ezt a darabot vette fel készletébe, nem tudjuk. (A misekönyvet Radó Polikárp a possessorbejegyzések és a naptár alapján — Jávör Egon korábbi véleményével megegyezően — a pozsonyi kódexek közé sorolta.²⁰ A misszálé tartalma alapján azonban szinte bizonyosra vehető, hogy a kézirat — bár magyarországi használatra készült — nem a központi esztergomi rítus anyagát tartalmazza. Feltűnő módon hiányzik belőle valamennyi magyar eredetű, vagy nagy népszerűségnek örvendő külföldi tétel. Nyoma sincs a nagybőjti *Rex regum*

¹⁵ Lásd: MEZŐ András: *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest 2003. 236–246.

¹⁶ A-GÖ 107, H-Bn 92, H-Bn 94, H-Bn 95, H-EG U₂ VI. 5, HR-Za III.d.182, HR-Zu MR 6, HR-Zu MR 133, HR-Zu MR 170, SK-BRm EL 18, TR-Itks 68, MissPaul 1514, MissQuin 1487, MissQuin 1499, MissZag 1511.

¹⁷ H-Bn 95, H-Bn 172b, H-Bn 215, H-Bn 216, H-Bn 218, H-Bn 219, H-Bn 359, H-Bn Fol. lat. 3815, H-Efkő I. 3, H-Efkő I. 20, H-Sa 221, RO-AJ R I. 23, RO-AJ R I. 96, RO-BRbn I. F. 67, RO-Mbe s. sign., RO-Sb 595, RO-Sb 665, RO-Sb 759, SK-Sk Mus 1, US-NYpm M.A.G. 7, MissGyer, MissPer, MissStrig 1484, 1490, 1493, 1498/1, 1498/2, 1500, 1503, 1508, 1511/1, 1511/2, 1512, 1513, 1514, 1518.

¹⁸ H-Bn 91 f. 166r, H-Bn 222 f. 177r, RO-BRbn I. F. 67 f. 150r, SK-Sk Mus 1 f. II/38r. Ld.: AH 55:260–261.

¹⁹ A „Golso”-misekönyvről (H-Bn 91) ld.: LAUF Judit: „Bécs és Sopron középkori liturgikus gyakorlatának összefüggései a soproni kódextöredékek alapján. Kísérlet a 15. századi Bécs környéki misszálé néhány specifikus vonásának meghatározására”, *Magyar Könyvszemle* CXXV (2009) 273–304.

²⁰ RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973. 215, No. 45.

traktusnak, sem saját Alleluia, sem szekvencia nem szerepel István, Imre, László, Adalbert és György ünnepén, hiába keressük a közvasárnapokra rendelt *Omnes una celebremus* és a hitvallókról szóló *Quem invisibiliter* prosákat. Szembetűnő viszont a délnémet eredetű tételek, vagy ebben a régióban különösen tisztelt szentek —Afra, Kálmán, Bálint stb.— darabjainak jelenléte. A mintapéldány, rítus, rendeltetési hely, használói kör megállapítása további kutatást igényel.)

Jelenleg egyetlen kéziratból, a XVI. századi brassói graduáléból ismerjük negyedik kontrafaktumunkat, a mindmáig kiadatlan *Te deprecemur in excelsis* kezdetű szekvenciát.²¹ A tétel a temporalét lezáró templomszentelési misét az időszakos Mária-miséktől elválasztó három votívmise (*Passio Domini, Contra paganos, Contra pestem*) közül az utolsóban, az Alleluja után szerepel. Bár a járványok (pestis) elleni votívmise teljesen egységes tételrenddel Európa-szerte használatban volt,²² rendkívül kevés forrás közölt hozzá szekvenciát. Ma csak két roueni és két délnémet tételről tudunk, melyek erre az alkalomra készültek, és igen ritkán, csak egy-két szerkönyvben szerepelnek.²³ A *Gaude Sion quod egressus* dallamára adaptált költemény önálló alkotásnak tűnik, mely csak utolsó verspárjának néhány szófordulatában emlékeztet az Erzsébet-prosára. A kissé egyenetlen, változó szótagszám miatt²⁴ a mintadallam minimális változtatására —hangok összevonása, elhagyása, melizmák szétbontása, többlethangok beiktatása— volt szükség. (1. kottapélda)

Mivel a szekvenciának mai ismereteink szerint egyetlen forrása a brassói graduále, jogosan tarthatnánk magyar, közelebbről erdélyi szász eredetűnek a tételt. A hazai szerzőséggel kapcsolatban azonban néhány dolog óvatosságra int. Az első, kisebb jelentőségű a három votívmise elhelyezkedése a kódexen belül. A votívmisék sorozata a legtöbb szerkönyvben nem itt, hanem a *commune sanctorum*-ot követő Mária-misék után, a kéziratok legvégén kapott helyet. A brassói graduálénak ez az elrendezése azt a benyomást kelti, mintha ezt a három miseanyagot együtt, egy tömbben emelték volna be az énekeskönyvbe.

Sokkal figyelemreméltóbb viszont a ciklus összeállítása és az abban szereplő szekvenciák kijelölése. Az Úr szenvedéséről megemlékező misében a *Postquam Iesus sic cenavit*, míg a pogányok elleniben a *Christi sponsa et decora* prosa jelenik meg. Az utóbbi a magyar szerkönyvek közül csak a brassói kéziratból dokumentálható, az előbbinek ugyanezen kódexen kívül még két erdélyi forrása ismert.²⁵ Vagyis a három votívmise prosái Magyarországon kizárólag ebben a régióban voltak használatban.

²¹ RO-Sb 759 f. 149^v.

²² introitus: *Recordare Domine, graduále: Misit Dominus verbum suum, Alleluia: Congregabo populum, offertórium: Stetit pontifex iuxta mortuos, kommúnió: Multitudo languentium.*

²³ Pro peste evitanda: *Cum propter peccatum regis*: AH 39:34, *Contra pestem: Summae verae Trinitatis*: AH 39:35, *Tempore pestilentiae: Iubilemus pia mente*: AH 9:41, *Contra pestilentiam: Audi nos nam te Filius*: MissAugs 1510 f. 212^v.

²⁴ 1a–b): 9+8+7, 3a–b): 8+7+7, 7a): 9+8+7, 7b): 9+9+7.

²⁵ RO-Sb 595, CantCsik.

1a) Te de-pre-ce-mur in ex-cel-sis Nos ut vi-de-as in i-mis Sub um-bra tri-sti-ti - ae
 1b) O-cu - lo tu-ae pi-e - ta-tis, Quos la-vi-sti a pec-ca-tis Tu - o sa-cro san-gui-ne.

2a) In fla-gel-lo con-tri-vi-sti, Po-pu-lo non pe-per-ci-sti Pe-ste in-gui-na-ri - a,
 2b) Li-cet iu-ste i - ra - sce-ris Et fla-gel-lis di-ris cae-dis Fe-bri sub-i - ta-ne-a.

3a) Cum in mul-tis i - ste Da-vid Ber-sa- bee-que pec-ca-vit Tra-ctan-tes ve-ne-ri-um,
 3b) Hinc U-ri - as il - le iu-stus Iam quo-que in-ter - fe-ctus Sub ma-nu ho-sti-li-um.

4a) Haec est um-bra fu-gi - ti - va, Ut in ho-ra ve-sper-ti - na Fu-gi - at gen-ti - cu - la.
 4b) Ne sub-ru - at in pro-fun-da Le-vi - a - than Tar-ta-re - [a] E - le - cta ple-bi - cu - la.

5a) Nunc ex-au - di, tu prae-cla-re, Ve - ni soll-ers nos sa - na - re Pla-ga, qua af - fli - gi - mur,
 5b) Qui - a tan-git im-pro - vi - se, U-nus-quis-que nunc prae-ci-se Ter - ro - re con-cu - ti - tur.

6a) O tu, pi - e Ie-su Chri-ste, Sup-plex ro-gat cho-rus i - ste, Con-fer in-dul-gen-ti - am,
 6b) Ut sal-ve-mur in hac vi - ta, Ne da-mne-mur, fi-at i - ta Per tu-am cle-men-ti-am.

7a) An-ge-lus nunc ces-sat, Do-mi-ne, Et a cae-dis pla-ga mo-ve Gla-di-um san-gui-ne-um,
 7b) Nam ut pro-mi - si - sti vi-ve-re Ser-vis tu-is in i - ti - ne-re In cae - li pa - la - ti - um.

8a) E-ia, Chri-ste, nunc e-ri-pe, Li-bro vi-tae nos in-scri-be Cum e - le - ctis vi-ve-re,
 8b) Ut a poe-nis e-ru-a-mur Et cum pra-vis non damnemur, Sed da semper gaudere. A - men.

1. kottapélda.

A *Postquam Iesus sic cenavit* és a *Christi sponsa et decora* külföldön együtt egyetlen szerkönyvben, a Német Lovagrend 1499 körül Nürnbergben nyomtatott misekönyvében szerepel,²⁶ a második tétel pedig még egy krakkói és két tarnóvi kódexben tűnik fel.²⁷ Azon kívül, hogy e két prosa jelenleg ismert legelső forrása a nyomtatvány, más tényezők is a tételek lovagrendi eredetének irányába mutatnak. Tudjuk, hogy a Szentföldről kivonulóban lévő teuton lovagokat II. András király Magyarországra hívta, és 1211-ben az akkor csaknem teljesen néptelen Barcaságban, Brassó vidékén telepítette le. Közel másfél évtizedig, 1225-ig, a lovagrend kiűzéséig a dél-erdélyi szászok és a lovagok területe egymás szomszédságában feküdt. A rövid időn belül fontos egyházkormányzati kedvezményekkel és kiváltságokkal rendelkező, majd az erdélyi püspök és az esztergomi érsek fennhatósága alól kivont, közvetlenül a Szent-szék alá rendelt lovagrend és a szomszédos, azonos nemzetiségű, autonómiájukat ebben a korban elnyerő szászok minden bizonnyal érintkezésben álltak egymással.²⁸ A három votívmise jelenléte a teuton²⁹ és a brassói forrásban mindenesetre azt sugallja, hogy a Német Lovagrend liturgiájának egyes elemeit a szászok átvették. Ez az átvétel legkésőbb a XV. század elejére már bizonyosan megtörtént, hiszen a *Postquam Iesus sic cenavit* szekvencia szövegét az 1430-ban másolt nagyszebeni „Halbgebachsen” misekönyv a kolofon után közölt votívmise anyagába illesztve tartalmazza. Hogy nem fordított irányú lehetett a kölcsönzés, azt éppen a lengyel kézirat adata bizonyíthatja. A Teuton Lovagrend az országból való kényszerű távozása után Konrád mazóviai fejedelem hívására Lengyelországban telepedett le, ahol később önálló államot hozott létre. Feltehetően közvetlenül tőlük és nem erdélyi szász forrásokból került a lengyel kódexekbe a pogányok elleni szekvencia. Ha feltevésünk helyes, akkor is megválaszolatlanul marad az a kérdés, hogy miért nem szerepel a teuton misekönyvben a harmadik, pestis elleni darab. Véletlenül maradt ki a nyomtatványból? Vagy a XV. század végére már kikopott a lovagrend liturgikus gyakorlatából? Lehetséges, hogy már csak erdélyi szász forrásokban élt tovább, s a brassói graduále scriptora egy ma ismeretlen helyi mintapéldányból dolgozott?

Mai ismereteink szerint hazai és külföldi párhuzam nélkül áll az ötödik kontrafaktum, a medgyesi prosarium *Caeli regem attollamus ... qui reginam sanctissimam* Heléna-tétele,³⁰ melynek csak első félverse egyezik meg az Anna-szekvenciáéval. A Heléna- és az Erzsébet-költemény szövege alapján joggal feltelezhetjük, hogy nem pusztán a versek közel azonos felépítése lehetett az oka annak, hogy a textust a *Gaude Sion quod egressus* dallamára illesztették.

²⁶ MissODT 1499 f. 239^r, f. 242^v.

²⁷ PL-Kk 42 f. 192^r, PIKULIK 1974. 54–55, No. 84.

²⁸ KRISTÓ Gyula: *Az Aranybullák évszázada*. Gondolat Kiadó, Budapest 1976. 43, 69–70, KRISTÓ Gyula — ENGEL Pál — MAKK Ferenc (szerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1994. 485–486.

²⁹ Bár szekvencia nélkül, de a pestis elleni misét is tartalmazza a német lovagrend nyomtatott misekönyve: MissODT 1499 f. 250^r.

³⁰ RO-Mbe s. sign. p. 132.

A Caeli regem attollamus ... qui reginam sanctissimam tétel
a Medgyesi prosariumban.

Úgy tűnik, mélyebb és szerteágazóbb kapcsolat állhatott a kontrafaktum keletkezésének hátterében.

A főképpen német, kisebb mértékben cseh és lengyel területen tisztelt császárné ünnepén a szláv hagyományokban vagy a kommúnis funkciójú *Haec sancta cuius hodie* divízió-prosa szólalt meg,³¹ vagy a *Gaude Sion quod egressus* záró verspárja *Eia mater nos agnosce* kezdettel.³² Egy német nyomtatvány, meglepő módon, még jobban kiterjeszti az Erzsébet-szekvencia használatát, amikor mintegy kommúnis tételként —nemcsak az utolsó strófát, hanem a teljes darabot— Heléna és Mónika napjára is előírja.³³ A legszokatlanabb Passau eljárása, ahol Hedvig *Consurge iubilans* prosája tűnik fel Ilona ünnepén.³⁴ Abból, hogy kommúnis, Erzsébet- vagy Hedvig-szekvenciát jelöltek ki az imperatrix miséjében, azt gyanítjuk, hogy nem volt szélesebb körben ismert saját szövegű tételkészlet, melyből válogathattak volna. Ezt a feltevésünket megerősítik az *Analecta Hymnica* adatai is. A repertórium ötvenöt kötetében mindössze hat Heléna-szekvencia szerepel, melyből négy egy-egy XV–XVI. századi forrásban bukkan fel.³⁵ Csak két tétel fordul elő valamivel gyakrabban, ám mindkettő használata szűk területre, Kölnre korlátozódott, azon kívül igen ritkán tűnt fel.³⁶

Úgy látszik, ezen szekvenciák egyike sem jutott el erdélyi szász területre, Heléna officiuma viszont igen. Néhány esztergomi zsolozsmaforrás mellett egy váradi, egy szepesi és egy brassói breviárium is közli az *Annua beatae Helenae* kezdetű, nagy valószínűséggel német eredetű ciklust,³⁷ melynek két kottás magyar forrása közül a brassói breviarium notatum dallamai szinte hangról hangra megegyeznek egy XV. századi trieri antifonále változataival.³⁸ S ezzel lényegében minden rendelkezésre állt egy kompilált Heléna-szekvencia elkészítéséhez. A medgyesi prosarium költeményének szövege ugyanis nem önálló alkotás, hanem a *Gaude Sion quod egressus* Erzsébet- és a *Gratuletur orbis totus* Margit-prosa egyes strófáin kívül a zsolozsma egyik responzóriumát és himnuszának egy versszakát idéző összeállítás. Éppen a felhasznált műfajok heterogén volta eredményezte a szótag- és sorszámában mutatkozó egyenetlenségeket, az új vers szerkezetében és rímeiben feltűnő ügyetlenségeket.

³¹ MissGniez 1492, MissKrak 1484, MissKrak 1493. A magyar források közül csak OrdAgr jelzi.

³² H-Bn 93, MissGniez 1492, MissKrak 1484, MissPrag 1498.

³³ MissBrand 1494.

³⁴ GradPat 1511, MissPass 1514.

³⁵ *O Helena decus mundi*: AH 34:199, *Audi nos nam te Dominus*: AH 34:200, *Helenae reginae laudes intonent Christiani*: AH 42:216, *Haec regina ter beata*: AH 55:183.

³⁶ *In honorem summi regis*: AH 9:169, AH 55:182, *In sanctorum iugi laude*: AH 9:168, AH 55:184.

³⁷ A-GÚ 1/42, A-Wn Vindob. Pal. 1481, F-Pn Mss. Lat. 8879, H-Ba Ráth F. 1042, H-Sa s. sign. (csak első vesperás), HR-Zu MR 8 (egy nokturnus), TR-Itks 42, I-Rvat 8247, RO-AJ R III. 94, RO-BRbn I. F. 69. Lásd: KOVÁCS Andrea: *Corpus Antiphonarium Officii-Ecclesiarum Centralis Europae V/B Esztergom/Strigoniium (Sanctorale)*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2006. 200–201, Uő. *Corpus Antiphonarium Officii-Ecclesiarum Centralis Europae VII/B Transylvania-Várad (Sanctorale)*. MTA Zenetudományi Intézet, Budapest 2010. 168–169. Heléna magyarországi liturgikus kultuszáról lásd: Uő. „*Gaude felix Hungaria? Szent Ilona/Heléna magyarországi kultuszáról*”, *Magyar Egyházzene XX* (2012/2013) 267–288.

³⁸ D-TRb Hs. Nr. 491 f. 260^r–263^r.

Alleluia O quam digne veneranda

O quam digne veneranda est beata
Helena,
cuius anima exsultantibus angelis
recepta in caelis
et memoria miraculis insignibus celebris
est in terris.

*Caeli regem attollamus ... qui reginam
sanctissimam*

- 1a) Caeli regem attollamus
et in voces erumpamus
laudum per cantica,
1b) qui reginam sanctissimam
coronavit Helenam
in caelis deificam.
- 2a) Sollemnia Helenae
mater Ecclesia laeto
suscipiat honore,
2b) cuius pro ministerio
coronata est in terris
et laetatur in caelis.
- 3a) Speculator rex astrorum
sponsam nostram ut castrorum
ordinavit aciem;
3b) caelum ista pertransivit,
cuius formam concupivit
rex et pulchram faciem.
- 4a) Vere sidus tu praeclarum,
quod a sole differt parum
et luna lucidius;
4b) tu quod sole sis amicta,
carne probat haec regina
ortu novi sideris.
- 5a) Plaudit phalanx superiorum
et ascendit ad caelorum
haec felix palatia;
5b) ista sponsa summi regis
expers erat falsae legis,
Christum colens Dominum.
- 6a) Sancta Helena, nos agnosce,
libro vitae nos deposce
cum electis inseri,
6b) ut simus consortes tuae sortis
et a poenis et a portis
eruumur inferi.

Annua beatae Helenae-officium

Ab O quam digne veneranda est beata
Helena,
cuius anima exsultantibus angelis
recepta est in caelis
et memoria miraculis insignibus celebris
est in terris.

Caeli regem attollamus-szekvencia

- 1a) Caeli regem attollamus
et in voces erumpamus
laudum per cantica,
1b) qui per Annam radiare
sidus fecit salutare
in matre deifica.
- Annua beatae Helenae-officium*
- R1 Sollemnia beatae Helenae
mater Ecclesia laeto
honore suscipiat,
cuius pio ministerio
plurimum exaltata est in terris
cuius consortio ipsa laetatur in caelis.

Gaude Sion quod egressus-szekvencia

- 5a) Vere sidus tu praeclarum,
quod a sole differt parum
et luna lucidius;
5b) tu quod sole sis amicta,
carne probat hic relicta
lucis tuae radius.

Gratuletur orbis totus-szekvencia

- 2a) Plaudat phalanx superiorum,
quod conscendit ad polorum
haec felix palatia;
3a) ista sponsa summi regis
expers erat falsae legis,
Christum colens Dominum.

Gaude Sion quod egressus-szekvencia

- 8a) Eia, mater, nos agnosce,
libro vitae nos deposce
cum electis inseri,
8b) ut consortes tuae sortis
et a poenis et a portis
eruumur inferi.

- 7a) Nunc nos tuis precibus
iustificari poscimus,
7b) ut post carnis exuvias
caelum nobis aperias.
- 5) **actor orbis et omnium-himnusz**
Ipsius per te precibus
iustificari poscimus,
ut post carnis exuvias
caelum nobis aperias.
- 8) Nobilis, inclita,
mitis ac pia,
mater sancta Helena.

Emiatt kellett átalakítani a mintadallamot úgy, hogy a kontrafaktumból ki-
maradt a hetedik verspár zenei anyaga, annak szövege a nyolcadik vers három-
soros helyett kétsorosra alakított dallamára illeszkedett, aminek eredményeként
háromszor szólalt meg ugyanaz a dallami egység (7a–b, záró 8). Az officium
nem csak a szekvenciához szolgáltatott alapanyagot, hanem az azt megelőző
Allelujához is, hiszen nem történt más, mint hogy a laudes Benedictus-antifó-
náját szinte hangról-hangra, szóról-szóra átemelték a misébe. (2. kottapélda)

8a) E-ia, ma-ter, nos a-gno-sce, Li-bro vi-tae nos de-po-sce Cum e-le-ctis in-se-ri,

7a) Nunc nos tu-is pre-ci-bus iu-sti-fi-ca-ri po-sci-mus,

7b) Ut post car-nis ex-u-vi-as Cae-lum no-bis a-pe-ri-as.

8b) Ut con-sortes tu-ae sor-tis Et a poe-nis et a por-tis E-ru-a-mur in-fe-ri.

8) No-bi-lis, in-cli-ta, Mi-tis ac pi-a, Ma-ter san-cta He-le-na.

O quam di-gne ve-ne-ran-da est be-a-ta He-le-na

Al-le-lu-ia. V) O quam di-gne ve-ne-ran-da est be-a-ta He-le-na

cu - ius a - ni - ma ex - sul - tan - ti - bus an - ge - lis re - ce - pta est in cae - lis

cu - ius a - ni - ma ex - sul - tan - ti - bus an - ge - lis re - ce - pta in cae - lis

et me - mo - ri - a mi - ra - cu - lis in - si - gni - bus ce - le - bris est in ter - ris. Ps. Benedictus.

et me - mo - ri - a mi - ra - cu - lis in - si - gni - bus ce - le - bris est in ter - ris.

2. kottapélda³⁹

A Heléna tiszteletére készült Alleluja és szekvencia nagy valószínűséggel erdélyi szász területen született magyarországi alkotás. Azonkívül, hogy jelenleg egyetlen forrása ismert, a medgyesi prosarium, erre utal egyrészt a szövegek összetett jellege, a kompilációhoz felhasznált textusok és dallamok heterogén volta, ami rövid idő alatt, sietősen készült, nem túl sikerült darab benyomását kelti, másrészt a tételek kéziratban belüli elhelyezkedése. A kódex a szokásos csoportosításban (temporále, szanktorále, kommúne, Mária-tételek, halotti szekvencia), liturgikus időrendben közli a darabokat, majd kiegészítésként öt prosa, köztük utolsó előttiként Helénáé következik. Az utolsón, a Tízezer katonáé vértanú tételén kívül ez az egyetlen olyan szekvencia, mely az előtte elhangzó Allelujával együtt jelenik meg. Ennek közlése csak abban az esetben volt indokolt, ha a kódex használóinak körében ismeretlen darabbal bővült a repertoár. Ha a kézirat mintapéldánya tartalmazta volna a prosát, akkor az minden bizonnyal Alleluja nélkül, naptári helyére illesztve, és nem függelék-szerűen szerepelt volna benne, és így került volna a medgyesi prosariumba is. Hogy miért vált sürgetővé a császárnő miséjének saját tételekkel való gyors és sietős felszerelése, jelenleg nem tudjuk.

³⁹ Szekvencia: RO-Sb 759 — RO-Mbe s. sign., Alleluia: RO-BRbn I. F. 69 — RO-Mbe s. sign.

A *Verbum bonum et suave* kontrafaktumai

Négy különböző szöveggel szerepel forrásainkban a XI. századi, francia eredetű *Verbum bonum et suave* Mária-szekvencia dallama.⁴⁰ A Barbara (*Ave martyr gloriosa Barbaraque generosa*⁴¹), a Margit (*Ave virgo gloriosa sponsa Christi generosa*⁴²) és a Szent Kereszt (*Dulce lignum adoremus*⁴³) tiszteletére íródott textusok azonos felépítésűk és terjedelmük miatt problémamentesen illeszkedtek a mintadallamra. A XV. századi, délnémet Barbara- és Margit-tételek lényegében azonos, mintegy kommunis szövegét névbehelyettesítéssel néhány külföldi és szerzetesrendi forrás Dorottya, Márta és Julianna ünnepére is alkalmazta.⁴⁴ A két kassai graduále Barbara-szekvenciájának textusa a harmadik, utolsó verspárban jelentősen eltér az általánosan elterjedt szöveg hagyománytól, és mind a hazai, mind a külföldi szerkönyvekben jelenleg ismeretlen variánst közöl. A magyar kódexekben a költemény eredeti 3b) strófája 3a) félverssé válik, a záró szakasz pedig teljesen új, sem kéziratokban, sem nyomtatványokban nem szereplő szöveget hoz.⁴⁵

Leggyakrabban német szerkönyvekben jelenik meg a XIII. századtól dokumentálható *Dulce lignum adoremus* kezdetű prosa,⁴⁶ mely egy felvidéki és egy brassói graduáleban szeptember 14. tétele lesz a hazánkban a zágrábi püspökség kivételével kizárólagos *Laudes Crucis attollamus* helyett. A darab a két kéziratban kívül csak egy egyedi elrendezésű —szekvenciák a miseformulákba illesztve—, és a könyv műfajához képest igen bőséges repertoárt közlő esztergomi nyomtatványban tűnik fel ugyanennek a napnak választható (*alia*) tételeként.⁴⁷ Hogy a Barbara-, Margit- és Szent Kereszt-prosa, ez a három német eredetű kontrafaktum a magyar források közül csak egy-egy kassai, felvidéki és brassói kódexben kapott helyet, feltehetően e városok, régiók nemzetiségi összetételének és nemzetközi kapcsolatainak tulajdonítható.

Külföldi forrásokban is viszonylag ritka a XIV–XV. századi, délnémet vagy északfrancia területen, Havas Boldogasszony ünnepére készült, csak két kéziratunkban szereplő *Ad honorem matris Dei* tétel,⁴⁸ melynek szövege egy párverssel hosszabb a zenei mintájául szolgáló *Verbum bonum*-nál. A jelenleg rendelkezésünkre álló két hangjelzett forrás, a brassói graduále és a csíksomlyói

⁴⁰ H-Bn 172b, H-Efkö I. 3, H-Em S.N., HR-Zu MR 52, RO-Sb 759, RO-Mbe s. sign., SK-Sk Mus 1, TR-Itks 68, CantCsik. Kiadva: RAJECZKY 1976. 290.

⁴¹ H-Bn 172a f. 348^r, H-Bn 172b f. 345^r.

⁴² H-Efkö I. 3 f. 327^r.

⁴³ RO-AJ RI. 96 f. 142^r, RO-Sb 759 f. 239^r.

⁴⁴ AH 55:96–98, MissOPraem 1510 s. f. (kézírásos bejegyzés a prosarium és a votív misék között lévő foliók egyikén).

⁴⁵ 3a) *Salve, fulgens margarita, / in corona lesu sita, / tam in morte quam in vita / nobis sis propitia;* 3b) *Salve, lucens caeli stella, / nos tuere a procella / huius mundi, sed in cella / nos laetemur caelica.* RAJECZKY 1982. 21. felveti a szövegvariáns salzburgi eredetének lehetőségét, ám erre vonatkozó adatokat mindeddig nem találtunk.

⁴⁶ AH 54:195–197, PIKULIK 1974. 65, No. 124.

⁴⁷ MissStrig 1498/1 f. 235^v.

⁴⁸ AH 54:335–336, PIKULIK 1974. 38, No. 6.

kancionále úgy küszöböli ki a nehézséget, hogy a harmadik strófában megismétli az első dallamát.⁴⁹ Mind a *Verbum bonum et suave*, mind az *Ad honorem matris Dei* befejezésében szokatlan, egyedi megoldással él a csíksomlyói kancionále. Míg az alapidallam valamennyi szerkönyvünkben *g*-re, egyetlen alkalommal egy *b* előjegyzéssel *c*-re⁵⁰ írt tetrardus, addig a kancionále a tételt *f*-en zárja, és a hangnemet megerősítendő, tritus *Amen*-t csatol a szekvenciához. A kontrafaktum még meglepőbb megoldással az utolsó verset a szokásos *g*-n fejezi be, mégis *f* záradékot kapcsol hozzá. (3. kottapélda)

3b) [...] Tu - o - na - to, ad ha - ben - da Semp - i - ter - na gau - di - a. A - men.

4b) [...] Nos com - menda con - di - gnan - ter Chri - sto, tu - o - fi - li - o. A - men.

3. kottapélda

E furcsaság magyarázataként joggal merülhet fel annak a gyanúja, hogy a kézirat scriptora hibát követett el. Ennek ellentmondani látszik egyrészt az, hogy nemcsak a kontrafaktum, hanem a mintadallam is egymáshoz igen közel álló módon jár el, másrészt pedig az, hogy nem példa nélküli jelenség ez a kéziratban, hiszen a *Psallat ecclesia mater illibata* templomszentelési tétel utolsó harmadában ehhez nagyon hasonló megoldással találkozunk. E változatok mögött feltehetően a zenei gondolkodásmód és ízlésvilág átalakulása húzódik, mely a deuterus és tetrardus tónusok fokozatos háttérbe szorításával, illetve átalakításával a *d* („moll”) és *f* („dúr”) hangnemeket részesítette előnyben.

Verbum Dei Deo natum

János apostol XII. századi, német eredetű, német, cseh, morva és lengyel forrásokban szereplő *Verbum Dei Deo natum* tétele,⁵¹ mely bár néhol (pl. Konstanz) a december 27-i ünnep szekvenciája (is), leggyakrabban —a magyar szerkönyvekben mindig— május 6. miséjében jelenik meg.⁵² A Felvidékről és Erdélyből származó hat kottás kéziratunk⁵³ közül egy XIV. század első felében másolt brassói graduáléban a tétel szövege fölött, a kottasorok alatt későbbi kéztől származó írással egy Mária-prosa, a *Verbum Dei dicens ave* textusa szerepel.

⁴⁹ RO-Sb 759 f. 225^v, CantCsik f. 76^r.

⁵⁰ SK-Sk Mus 1.

⁵¹ AH 55:211–214, PIKULIK 1974. 143–144, No. 457.

⁵² Kiadva: RAJECZKY 1976. 292. A közreadó a tetrardus tónusú tételek közé sorolta a valamennyi kottás forrásunkban előjegyzés, módosítójel nélkül *c*-re írt (tritus) szekvenciát.

⁵³ H-Bn 172a, H-Efkö I. 3, RO-AJ R I. 96, RO-BRbn I. F. 67, RO-Mbe s. sign., SK-Sk Mus 1.

A két tételkezdet feltűnő hasonlóságán kívül a folytatás —leginkább a stórfák indítása— is egyértelműen és világosan jelzi, hogy az evangélista szekvenciájának nemcsak dallama, hanem szövege is mintául szolgálhatott az új darabhoz.

A költeményt a szekvenciák nagy nemzetközi repertóriumai, szövegkiadásai nem ismerik. Mindeddig csupán két késői, XVI. századi lengyel forrásban akadunk a darab nyomára, melyet a rendelkezésükre álló kéziratok alapján a lengyel kutatók 1526 táján készült hazai alkotásként tartanak nyilván.⁵⁴ Egyelőre nem tudjuk, hogy mikor írták be a prosa szövegét a XIV. századi brassói kódexbe, s ennek következtében azt sem, hogy a lengyel vagy az erdélyi forrás a tétel első tanúja. Ennek hiányában megválaszolatlanul marad az a kérdés is, hogy a két régió közül melyiket tekinthetjük a tétel feltételezett keletkezési helyének. A brassói graduále főszövegében nem szereplő ünnepek anyagának utólagos, lapszéli bejegyzései⁵⁵ mindenesetre arról tanúskodnak, hogy a kéziratot viszonylag hosszú időn keresztül használhatták. Bármelyik hagyományé is az első, a brassói és a krakkói forrás szövegeinek eltérései alapján felmerül a gyanú, hogy talán nem közvetlen kapcsolat, egyenes átvétel eredményeként jelent meg e két hagyományban a feltehetően rövid ideig és szűk körben használt darab. Nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy a két szövegvariáns egy ezeket megelőző, ma ismeretlen közös forrásra vezethető vissza.

	<i>Verbum Dei Deo natum</i>	Brassó	Krakkó
1a)	<u>Verbum Dei</u> , Deo natum, quod nec factum, nec creatum <u>venit de caelestibus</u> ,	Verbum Dei dicens «ave», quod iucundum et suave venit de caelestibus,	Verbum Dei dicens «ave», quod iucundum et suave venit de caelestibus,
1b)	<u>hoc vidit</u> , hoc attraxavit, hoc de caelo reseravit Iohannes hominibus.	hoc Mariae instillavit auribus et demonstravit Deum novis vestibus.	hoc Mariae instillavit auribus et demonstravit Deum novis vestibus.
2a)	<u>Inter illos</u> primitivos veros veri fontis rivos Iohannes exsiliit	Inter <u>illos</u> pretiosum tulit fortis speciosum prae filiis hominum	Inter omnes pretiosum attulit et speciosum prae filiis hominum
2b)	<u>toti mundo</u> propinare nectar illud salutare, quod de throno prodiit.	toti mundo in salutem, largientem et virtutem Iesum Christum Dominum.	toti mundo in salutem, largientem et virtutem Iesum Christum Dominum.
3a)	<u>Caelum</u> transit, veri solis rotam vidit ibi totam mentis figens aciem,	Caelum ista pertransivit, cuius formam concupivit rex ad pulchram faciem;	Caelum ista pertransivit, cuius formam concupivit rex et pulchram faciem;
3b)	<u>speculator</u> spiritalis quasi Seraphim sub alis Dei videns faciem.	speculator rex astrorum sponsam istam ut castrorum ordinavit aciem.	speculator rex astrorum sponsam istam ut castrorum ordinavit aciem.
4a)	<u>Audiit</u> in gyro sedis, quid psallant cum citharoedis quater seni proceres;	Audit virgo nuntiantem Gabrielem, admirantem mentem delens credidit;	Audit virgo nuntiantem Gabrielem, admirantem dolens ei credidit;
4b)	<u>de sigillo Trinitatis</u> nostrae nummo civitatis impressit characteres.	de sigillo Trinitatis vas nutum divinitatis salutarem edidit.	de sigillo Trinitatis vas novum divinitatis Salvatorem edidit.

⁵⁴ PIKULIK 1974. 144, No. 458: PL-Cm ms. DDI 28, PL-Kk 46 f. 73^r.

⁵⁵ *De spinea corona, De quinque vulneribus Christi, Sigismundus, Visitatio, BMV de Nive, Transfiguratio.*

5a)	Iste custos Virginis arcanum originis divinae mysterium scribens evangelium mundo demonstravit,	Ista spes in <i>auxilio</i> Christo suo Filio omnes <i>nos conciliat</i> , ira quos humiliat <i>Dei, consolator.</i>	Ista spes in <i>exilio</i> Christo suo Filio omnes <i>reconciliat</i> , ira quos humiliat <i>Deo, consolatur.</i>
5b)	<u>caeli cui</u> sacrarium suum Christus lilium Filio tonitruum sub amoris mutui fide commendavit.	<u>Caeli</u> <i>Deus quod</i> statuit <i>Reginam, quem</i> patuit <i>saevus hostis</i> debilis, <i>collaetatur</i> flebilis, huic laus <i>canatur.</i>	<u>Caelum cui</u> statuit <i>Regina, qua</i> patuit <i>hostis saevus</i> debilis, <i>qua laetatur</i> flebilis, huic laus <i>tonatur.</i>
6a)	<u>Haurit virus hic letale,</u> <u>ubi corpus virginale</u> virtus servat fidei:	Haurit <u>virus</u> hic letale, <i>hoc Mariae</i> virginale <i>corpus parens reficit</i> ;	Haurit <u>eia</u> hic letale, <u>ubi corpus</u> virginale <i>parens corpus restitit</i> ;
6b)	<u>poena stupet</u> , quod in poena sit Iohannes sine poena bullientis olei.	poena <i>cessit</i> infernalis, vita <i>datur</i> aeternalis, qua <i>iustus</i> non deficit.	poena <u>stupet</u> infernalis, vita <i>gaudet</i> aeternalis, quae <i>iustis</i> non deficit.
7a)	<u>Hic naturis</u> imperat, ut et saxa transferat in decus gemmarum,	Hic <u>naturis</u> <i>iacula</i> <i>fumigantem</i> facula <i>crimine condensa</i> ,	Hic <i>naturae macula</i> <i>iam deletur</i> facula <i>Spiritu succensa</i> ,
7b)	<u>quo iubente riguit</u> , aurum fulvum induit virgula silvarum.	quo iubente <u>riguit</u> , <i>virtus dum eviguit</i> <i>flumine</i> condensa.	quo iubente <u>viguit</u> , <i>vis quod quondam riguit</i> <i>omnia</i> condensa.
8a)	<u>Hic infernum reserat</u> , morti iubet: referat, quos venenum stravit;	Hic infernum reserat, <i>hostis dum quos</i> laeserat, educens sanavit;	Hic infernum reserat, <i>hos quos hostis</i> laeserat, educens sanavit;
8b)	<u>obstruit</u> , quod Ebion, Cerinthus et Marcion perfide latravit.	<i>destruxit</i> convivium infernorum civium, <i>aspera</i> planavit.	<i>obstruxit</i> convivium infernorum civium, <i>aspera</i> planavit.
9a)	<u>Volat</u> avis sine meta, quod nec vates, nec propheta evolavit altius;	<u>Volat</u> eius castitatis mens in throno Trinitatis <i>lata</i> super aethera,	<u>Vola</u> eius castitatis mens in throno Trinitatis <i>latet</i> super aethera,
9b)	<u>tam</u> implenda quam impleta numquam vidit tot secreta purus homo purius.	tam mirandae dignitatis florem <i>hunc</i> virginitatis scripta tradunt vetera.	tam mirandae dignitatis florem <i>hanc</i> virginitatis scripta tradunt vetera.
10a)	<u>Sponsus rubra veste</u> tectus visus, et non intellectus, redit ad palatium;	Sponsus <i>mira summus egit</i> , dum Maria praelegit castum domicilium.	Sponsus <u>rubra veste</u> <i>tegit</i> , dum Maria praelegit castum domicilium.
10b)	<u>aquilam</u> Ezechielis sponsae misit, quae de caelis referret mysterium.	Aquilam ut sol de caelo, semen <i>notat hunc</i> sub <i>telo</i> carnis Dei Filium.	Aquilam ut sol de caelo, semen <i>novat haec</i> sub <i>velo</i> carnis Dei Filium.
11a)	<u>Dic</u> , dilecte, de dilecto, <u>qualis sit</u> hic ex dilecto sponsus, sponsae nuntia;	Dic, dilectam, <i>coram nato</i> , <i>ut nos munda a peccato</i> , <i>mens et pura sitiatur</i> ;	Dic, dilecta, <i>praelecta</i> , <u>qualis sit</u> <i>via directa</i> , <i>ad caeli palatia</i> ;
11b)	<u>dic, quis cibus angelorum</u> , quae sunt festa supernorum de Sponsi praesentia.	dic, quis cibus angelorum <i>nos a feno vitiorum</i> <i>solutus reficiat</i> .	dic, quis cibus angelorum, <i>Iesus Christus, rex astrorum</i> , <i>angelorum gloria</i> .
12a)	<u>Veri panis</u> intellectus, cenam Christi supra pectus sumptam nobis resera,	Veri panis lucens stella, tu pro nobis interpella natum, regem gloriae,	Veri panis lucens stella, tu pro nobis interpella natum, regem gloriae,
12b)	<u>ut</u> cantemus de patrono coram Agno, coram throno laudes super aethera.	ut laudemus te patronam, mereamur <i>ad</i> coronam <i>felicis memoriae</i> .	ut laudemus te patronam, mereamur <i>et</i> coronam <i>aeternae gloriae</i> .

Rajeczky Benjamin a *Melodiarium* Pótkötetében —egy *b* előjegyzéssel kiegészítve— *c*-re írt tetrardus tónusú tételként adta közre a *Christi sponsa et decora* pogányok elleni szekvenciát. A tételhez tartozó jegyzetekben a dallammal kapcsolatban arra a megállapításra jutott, hogy az a „*Verbum Dei Deo natum*-mal indul, de szabadon fűződik tovább a *Laudes crucis*-kör stílusában.”⁵⁶ A kiadás alapjául szolgáló brassói graduáléban, a prosa egyetlen hazai forrásában előjegyzés nélküli *C*, vagyis transzponált tritus dallamot találunk.⁵⁷ Figyelembe véve, hogy a szekvenciadallamok lejegyzésében ez a kézirat a legkevésbé megbízható, ez tartalmazza a legtöbb tévesztést, elírást, az előjegyzés elmaradását a scriptor hibájának is tarthatnánk. Ennek ellentmondani látszik három tényező. A kódexben a tetrardus tételek kivétel nélkül mindig transzpozíció és előjegyzés nélkül, *G* dallammal, valamint záró *Amen* nélkül szerepelnek. A *Christi sponsa et decora* végéhez csatlakozó *Amen* zenei anyaga pedig kizárólag tritus tónusú szekvenciák befejezésekként jelenik meg.

A pogányok elleni költemény első nyolc párverse valóban hűségesen átveszi a János apostol tiszteletére készült *Verbum Dei Deo natum* dallamát, s a sorok eltérő száma miatt csak az ötödik strófából hagy el két szakaszt. A kilencedik versszaktól azonban nem a Szent Kereszt-tétel, hanem az evangelista prosájának zenei anyaga variálódik tovább. Mivel a mintadallam csak tizenkét verses volt, ezért a jóval hosszabb, tizenkilenc strófás szövegre történő alkalmazásakor két megoldás jöhetett szóba. Vagy teljesen új melodikus anyaggal kellett ellátni a többletversszakokat, vagy a már meglévők felhasználásával, egyes szakaszok ismétlésével, eltérő strófákban szereplők összefűzésével lehetett szinte újakat alkotni. A *Christi sponsa et decora* adaptálója igen ritkán élt az első lehetőséggel, inkább az ismétlést —legtöbbször a hatodik és a nyolcadik versszak egy-egy sorának újbóli megszólaltatását— választotta.

	<i>Verbum Dei Deo natum</i>	<i>Christi sponsa et decora</i>	
	szótagszám	szótagszám	dallam
1a)	8+8+7	8+8+8	=
1b)	8+8+7	8+8+7	=
2a-b)	8+8+7	8+8+7	=
3a)	8+8+7	8+8+7	=
3b)	8+8+7	8+8+8	=
4a)	8+8+7	9+8+7	=
4b)	8+8+7	8+8+7	=
5a)	7+7+7+7+6	8+9+7	5/1-2., 5.
5b)	7+7+7+7+6	8+8+7	5/1-2., 5.
6a-b)	8+8+7	8+8+7	=
7a)	7+7+6	8+8+8	=
7b)	7+7+6	8+8+7	=
8a)	7+7+6	8+8+7	8/1-2., 1v.
8b)	7+7+6	9+8+7	8/1-2., 1v.
9a)	8+8+7	8+8+8	6a)
9b)	8+8+7	8+8+7	6b)

⁵⁶ RAJECZKY 1982. 83, 104.

⁵⁷ RO-Sb 759 f. 144v.

10a-b)	8+8+7	8+8+7	új + 8/1. + új
11a-b)	8+8+7	8+8+7	7a-b)
12a)	8+8+7	8+8+7	8/1. + 6/2–3.
12b)	8+8+7	8+8+7	8b)
13a-b)	—	8+8+7	12/1. + 6/2. + 8/3.
14a)	—	8+8+7	új
14b)	—	8+8+8	új
15a-b)	—	8+8+7	12/1. + 6/2–3.
16a)	—	8+8+7	6/1–2. + 8/3.
16b)	—	10+8+9	6/1–2. + 8/3.
17a)	—	10+8+10	6/1–2 ^v . + új
17b)	—	10+8+9	6/1–2 ^v . + új
18a)	—	8+8+8	12/1. + 6/2. + 8/3.
18b)	—	8+8+9	12/1. + 6/2. + 8/3.
19a)	—	8+9+8+7	11/1. + 11/2. és 12/1 + 12/2–3.
19b)	—	8+8+8+7	11/1. + 11/2. és 12/1 + 12/2–3.

A XIV. század végétől a forrásokban egyre gyakrabban megjelent a *Contra paganos* vagy *Contra Turcas* votívmise, mely később —különböző kidolgozottsági fokban s eltérő tételrenddel— a szerkönyvek szinte állandó részévé vált. A miszszálék többsége csak három könyörgést közölt erre az alkalomra,⁵⁸ szövegük, összeállításuk csupán kis mértékben variálódott az egyes hagyományokban.⁵⁹ Ha a mise énektételeit is megadták,⁶⁰ kivétel nélkül a temporále különböző helyeiről emelték át. Kiválasztásukban jelentős különbségek mutatkoztak, melyek a későbbiekben sem tűntek el. Nem alakult ki és nem rögzült egy általánosan, széles körben elfogadott összeállítás, a mise énekrendje nem vált egységessé.⁶¹

⁵⁸ CZ-Pn XIII B 8 f. 289^r, PL-CZ III-3 f. 360^r, MissBas 1488 f. 286^r, MissBrand 1494 f. 348^v, Miss Genf 1508 f. 179^v, MissGniez 1492 f. 103^v, MissHalb 1511 f. 207^r, MissKöln 1494 f. 268^r, MissKrak 1493 f. 323^v, MissMagd f. 301^r, MissPass 1514 f. 323^v, MissPrag 1498 f. 265^v, MissStrass 1486 f. 300^r, MissTrier 1547 f. 274^v, stb.

⁵⁹ Or.: *Omnipotens, sempiterna Deus, in cuius manu sunt omnium potestates et omnium iura regnorum: respice in auxilium Christianorum, ut gentes paganorum, quae in sua feritate confidunt, dexteræ tuæ potentia continentur. Secr.: Sacrificium, Domine, quod immolamus, propiciatus intende, ut propugnatores tuos ab omni exuas paganorum nequitia, et in tuæ protectionis securitate constituas. Compl.: Protector noster, aspice, Deus, et propugnatores tuos a paganorum defende periculis, ut, ab omnibus perturbationibus submoti, liberis tibi mentibus seruiant.*

⁶⁰ H-Bn 359 f. 188^r, MissAugs 1510 f. 213^v, MissChur 1497 f. 38^v, MissBam 1507 f. 271^v, Miss Freis 1502 f. 26^r, MissHil 1511 f. 323^v, MissPoznan 1524 f. 165^v, MissReg 1485 f. 320^r, MissSalz 1498 f. 250^r, MissSpey 1501 f. 223^r, MissStrig 1484 f. 185^r, MissTournai 1498 f. 123^v, MissWürz 1495 f. 208^r, stb.

⁶¹ *Intr.: Iudica Domine / Omnia quae fecisti nobis / Reminiscere / Salus populi, grad.: Adiutor in opportunitatibus / Convertere Domine / Exsurge Domine et intende / Exsurge Domine fer opem / Liberasti nos Domine / Protector noster / Sciant gentes / Tribulationis cordis mei, All.: Domine Deus salutis meae / Eripe me de inimicis meis / Ostende nobis Domine / Propitius esto Domine, prosa: Princeps pacis optime ut supra in missa de pace, trakt.: Domine non secundum, off.: Ad te Domine levavi / Deus tu convertens / Eripe me de inimicis meis / Populum humilem / Si ambulavero / Sperent in te, komm.: Amen dico vobis quicquid / Domine Deus meus / Erubescant et conturbentur / Erubescant et revereantur / In salutari tuo / Inclina aurem tuam / Memento verbi tui / Tu Domine servabis.*

A brassói graduále propriumtételeinek szövegeihez, a korabeli gyakorlattal ellentétben, nem a misekönyv, hanem két kivételtől eltekintve a breviárium a kiindulópont. Az évközi idő történelmének responzóriumi váltak misetételekké, akár úgy, hogy eltérő ciklusok darabjainak részleteit illesztették össze, a szövegeket aktualizálva, a mise tematikájához igazítva.⁶² E tételeket — a graduálét két verzussal, a kommúniót egy másik história responzóriumának részletével megtoldva — és a *Christi sponsa et decora*-t csak egy 1506 körüli krakkói graduáleban és az 1499-es német lovagrendi nyomtatott misekönyvben találtuk meg.⁶³ Míg az introitus és a graduále zenei anyaga a lengyel és a magyar kódexben alapvetően azonos, a többi propriumtételekhez teljesen különböző dallamok kapcsolódnak. A prosa a két tarnóvi kéziratban a *Laudes Crucis attollamus* kontrafaktumaként szerepel, a krakkói forrásban viszont önálló melodikus anyaggal.

Nem lehet véletlen egybeesés a lovagrendi, brassói és lengyel szerkönyvek *Contra paganos* miséjének szövegi azonossága. A proprium, benne a szekvencia összeállítása valószínűleg egy időben történt, összefüggő ciklusként született. Bár a rendelkezésünkre álló források száma nem teszi lehetővé sem a keletkezés idejének, sem helyének meghatározását, a szerkönyvek kora alapján mindegyikre bizonyosnak látszik, hogy a *Christi sponsa et decora* szekvencia nem krakkói eredetű, ahogyan azt a lengyel kutatók feltételezték.⁶⁴ A teuton származás mellett a lovagrend pogányság elleni küzdelme, barcasági tartózkodása, majd a lengyel és balti térségben való letelepedése szól.

Folytatjuk

⁶² Intr.: *Salvator noster, aspice, Deus, et respice in fidem Ecclesiae tuae, neque despicias voces fidelium tuorum, quae colunt nomen sanctum tuum, ne unquam dominentur nobis barbarae nationes; exsurge Christe, et esto in adiutorium nostrum. Ps. Exsurget Deus, et dissipentur inimici eius, et fugiant, qui nos persequuntur a facie crucis Christi.* (Évk. 14. vas., intr.: *Protector noster, aspice, Deus, et respice in faciem Christi tui [...]*) grad.: *Domine, refugium factus es nobis ab omni generatione et progenie.* (Évk. 21. vas., grad.) verzus: *Domine Deus, qui conteris bella ab initio, eleva brachium tuum super gentes, quae cogitant servis tuis mala, et dextera tua glorificetur in nobis.* (Hist. Iudith) verzus: *Contere fortitudinem illorum, Domine, et disperge illos, ut cognoscant, quia non est alius, qui pugnet pro nobis, nisi tu, Deus noster.* (Hist. Macch.) All.: *Apprehende arma et scutum, et afflige opprimentes nos, Domine, et contumeliam facientes in superbiam prosterne, Deus, salutaris noster.* (Hist. Macch.) off.: *Congregatae sunt gentes in multitudinem, ut dimicent contra nos, Domine Deus, ad te sunt oculi nostri, ne peramus. Tu scis, quae cogitant in nos, et quomodo poterimus subsistere ante potentiam illorum, nisi tu adiuves nos, sed tu, Domine, extendere brachium tuum, et libera animas nostras.* (Hist. Macch.) komm.: *Domine, Rex omnipotens, in ditone tua cuncta sunt posita, et non est, qui possit resistere voluntati tuae; libera nos propter nomen sanctum tuum, Domine Deus, creator caeli et terrae, respice ad humilitatem nostram.* (Historia Esther)

⁶³ PL-Kk 42 f. 99v, MissODT f. 242r. graduále: MissODT 1499 verzus+: *Allide potentiam Turcorum in virtute tua, cadat robur ipsorum in iracundia tua.* (Hist. Iudith) verzus+: *Exaudi, Domine, orationem nostram, et ostende te nobis in die tribulationis, luctum nostrum converte in gaudium.* komm.+ : PL-Kk 42 *Contere, Domine, fortitudinem inimicorum Ecclesiae tuae, et disperge illos in virtute tua, ut cognoscant, quia non est alius, qui pugnet pro nobis, nisi tu, Deus noster.* (Hist. Macch.). A lengyel szakirodalom a *Christi sponsa et decora* szekvencia forrásaként megemlíti még egy tarnóvi graduálét és egy szekvencionálét (PIKULIK 1974. 54–55, No. 84.). Elképzelhető, hogy az 1526-os lengyel kézirat is tartalmazza a teljes *Contra paganos* misét ugyanezekkel a tételekkel.

⁶⁴ PIKULIK 1974. 54, 159.